

ANTOINE COMPAGNON

AMERIKAI LECKÉK

...a francia
(és nagyjából az
európai) oktatási
rendszerek reformjának
egyáltalán nincs köze a
felsőoktatás
amerikanizálásához...

Asanghaji rangsornak köszönhetően már évekkel ezelőtt érzékenyebbé váltunk a francia felsőoktatás reformjának sürgető voltára – az amerikai egyetem mítosza értelmében. Előítéleteinknek megfelelően eszményként vagy fenyegetésként fogjuk fel. Pedig – akárcsak minden mítosz – mindkét fel fogás igen messze áll a valóságtól. Éppen ezért nagy szükségünk van arra, hogy megszabaduljunk az úgynevezett „amerikai egyetemi modellel” kapcsolatos rögeszméktől. Mít nem értünk manapság az egyetemek fokozatos privatizálásán és a képzési formák alárendelt áruba bocsátásán, a tanmenetek és professzionalizációjuk egységesítésén, a munkahelyek rugalmasságán és mulékonyságán, a teljesítmény alapú fizetés és értékelés ideológiáján – mindezt a „bolognai rendszer” nevében, melynek célja az egységes európai felsőoktatási tér létrehozása az „angolszász neoliberais modell mintájára”? Másrésztől mit nem jelent az ismeretek gazdagsága, az intézmények versenyhelyzetbe hozása, a beiratkozási díjak megemelése, az eredmények kultúrája, az éves teljesítmény-beszámoló, a teljes költségkimutatások, az érdemfizetések vagy a magánfinanszírozás, a mágikus előírások ezen összessége, melyek azonos eredetűek?

Az amerikai egyetemre vonatkozó francia rögeszmék közül fogunk megvizsgálni néhányat, melyek a rendszer egységével, az intézmények méretével és szerkezetével, a tanulmányok árával és a diákok szelekciójával, a konkurenciával, az értékeléssel és az irányítással, az akadémiai függetlenséggel és az anyagi erőforrások megteremtésével állnak összefüggésben.

A lépcsőzetes rendszer. Az első truizmus a következő: egy modell létezik, egy amerikai egyetem. Holott az amerikai egyetemek erősen differenciáltak, sokkal inkább, mint a francia intézmények. 2007-ben a francia felsőoktatás intézményeinek száma négyezer-háromszáztizennégy volt, melyből kétezer-hatszázhuszonkilenc négy éves, ezerhatszáznyolcvanöt kétéves képzést biztosított.¹ Ezen intézmények kevesebb mint öt százaléka tartozik abba a kategóriába, amit *research university*nek nevezünk (pontosabban száz-százhusz, melyből konkrétan kilencvenhat rendelkezik *very high research activity*vel a Carnegie Foundation for the Advancement of Teaching szerint): Franciaországban általában szinte kizárólag ezekre gondolunk, azokra tehát, melyek a sanghaji rangsort vezetik, s elfelejtjük a többit.

E kisszámú kutatóegyetem között további különbségeket tehetünk, s elkülöníthetjük például az Ivy League-et, melyet nyolc északkeleti magánegyetem alkot, melyeket 1636 (Harvard) és 1769 (Dartmouth) között alapítottak. Ezek gyarmati és felekezeti intézmények (az 1865-ben alapított Cornell tartozik még ide), melyek a 19. században *finishing school*ok voltak az angol *public school*ok mintájára, ahol az eliteket termelték újra. Ezek képesek voltak a kutatóegyetemi fordulat megtételére a baltimore-i Johns Hopkins 1876-os alapítása után, mely a német mintára kitalált modern amerikai egyetem születésének napja.

E nyolc egyetem mind megtalálható az Association of American Universities-ben (AAU), melyet 1900-ban alapítottak tizennégy résztvevővel (azóta csak kettő lépett ki belőle), s mely ma hatvan intézményt számlál (további kettőt Kanadában). Az AAU e hatvan egyeteme – hatvan a négyezerhez, vagyis a felsőoktatási intézmények másfél százaléka – a föderális kutatási támogatás hatvan százalékát, a doktorjelöltek ötvenhárom, a posztdoktorok hatvankilenc, 1999 óta a Nobel-díjak negyvenhárom, az Egyesült Államokra eső Nobel-díjak hetvennégy százalékát és az Amerikai Művészeti és Tudományos Akadémia éves jelöléseinek kétharmadát összesíti. Mindezt az *undergraduate* diákok mindössze hat (L szint) és a *graduate* diákok (M és D szint) mindössze tizenkilenc százalékával.

Kevesebb közös elem van a Harvard és az El Paso-i *community college* között, mint az Ulm utcai École Normale Supérieure és a mende-i Jacques Maillot Institut között. Franciaországban az intézményeket ugyanazon oktatási kód vezérli (melyet az egyetemek jogaira és kötelezettségeire vonatkozó 2007. augusztus 10-i törvény revideált), az oktatók azonos státuszúak (melyet a híres 2009. április 23-i dekrétum módosított, s születése megrengette a legutóbbi egyetemi évet), a diplomák pedig országos elismertségűek. Bár ez az egységesség némiképp látszat, végső soron beszélhetünk „a” francia egyetemről, annak ellenére, hogy tudatában vagyunk annak, hogy I. Napóleon óta nem létezik (a III. Köztársaságban ugyanis újraalapították az egyetemeiket, és az 1968-as Edgar Faure-féle egyetemi törvény miatt), nem beszélhetünk azonban „az” amerikai egyetemről, mely sohasem létezett.

Ha az Egyesült Államokban hatvan prominens kutatóegyetem létezik, ennek Franciaország szintjére vonatkoztatva az a jelentősége, hogy tíz, tizenkét ilyen szintű intézményre lenne szükség. Természetesen vannak ilyen intézmények, azonban nem írjuk ki mindenhova, s ezek inkább megpróbálják titkolni e jellemzőiket, hogy elkerüljék az elitizmus vádját. Azonban ezek is az állami kutatási támogatás több mint hatvan százalékát kapják.

Kis középiskolák, nagy egyetemek. A kaliforniai egyetemi rendszer mindhárom szintjére vonatkozik, hogy mindenütt az intézményenkénti átlagos húszezer fő körül mozognak. Az amerikai egyetemek nem nagyok: Princeton (hétézer diák: ötezer graduális és valamivel több mint kétezer posztgraduális), Harvard (tizenkilencezer, hétézer a tizenkétezerhez), Johns Hopkins (tizenkilencezer-száz, négyezer-ötszáz a tizenötezerhez), Columbia (huszonötezer, hétézer a tizennyolcezerhez), a Michigani

Egyetem, állami intézmény, az egyik legjobb és legnagyobb (negyvenegyezer, huszonhatezer a tizenötezerhez), a Texasi Egyetem, Austin (negyvennyolcezer, harminchétezer a tizenegyezerhez). A legnépesebb állami egyetemek ritkán haladják meg az ötvenezer főt (Ohio, Arizona, Florida, Minnesota), melyek több kampusz között oszlanak meg. Közepes méretük mellett az amerikai egyetemek egy második tulajdonsága szembeszökő: szubgraduális hallgatóik kis száma. A nagy magánegyetemek kis középiskolákat működtetnek (hétézer diák a Harvardon és a Columbián): a nagy állami egyetemek – a graduális hallgatók azonos arányánál – nagyobb szubgraduális hallgatói aránnyal rendelkeznek (huszonhatezer a Michigani Egyetemen), ezek azonban több középiskola között oszlanak meg. Az amerikai egyetem középiskolák és szakiskolák konföderációja, melyek mind emberi léptékű intézmények. A szubgraduális és graduális hallgatók közötti megoszlása nem hasonlít a francia intézményekére, melyek az alapképzésben túlméretezettek.

Az amerikai egyetem, akár állami, akár magán, keskeny bázissal rendelkezik, a történeti és polgári magját jelentő középiskolával. Felfele szélesedik és diverzifikálódik. A francia egyetemek szerkezete fordított, és inkább piramisra emlékeztet. Az 1960-as évektől kezdődően a felsőoktatás demokratizálása teljesen másként ment végbe a két országban. Az IUT-k (Institut Universitaire de Technologie) megalapítása 1966-ban rövid felsőoktatási képzést biztosított, s ezáltal hidakat hozott létre az egyetemek felé, s a felsőoktatás olyan térképét vázolta fel, mely a hármas kaliforniai rendszerre emlékeztet, rendre azonban megfosztották őket eredeti rendeltetésüktől. Ahelyett, hogy szakirányú érettségivel rendelkezőket fogadtak volna, általános érettségivel rendelkezőkkel töltődtek fel, s ezáltal pótlólagos előkészítő osztályokként működnek az egyetemekkel szembeni bizalmatlanság miatt. Ami pedig a második francia demokratizálódást illeti a nyolcvanas évek végén, az az egyetemek első ciklusának mesterséges felpumpálását eredményezte, mely nem alkalmazkodik az általános érettségivel rendelkezők szintjéhez, azonban kevésbé költséges, s nem foglalkozott az IUT-k újabb generációjának kialakításával, melyek *community college*-ként működtek volna.

Ezt az elfordulást és ezt a működést ma igen drágán fizetjük meg: a szakérettségivel rendelkezőket eltávolították az IUT-kból az általános érettségivel rendelkezők miatt, az egyetemeken pedig kinyírják őket, kudarcfaktoruk harminckettő, illetve hetven százalék. Messze állunk még attól Franciaországban, hogy rétegzett oktatási rendszert hozzunk létre amerikai vagy egyéb mintára a szintek közötti mindenféle átjárási lehetőséggel.

Beiskolázási költségek és a bevételek újraelosztása. Mít értenek ma Franciaországban az amerikai felsőoktatás egyenlőtlenségén? A szelekció a pénznek köszönhető, mialatt Franciaországban majdhogynem ingyenes. Igen, a tanulmányok Amerikában sokba kerülnek – azok számára, akik fizetnek értük. Egyrészt azonban a kutatások általában azt mutatják, hogy a felsőfokú tanulmányok igen hatékony befektetést jelentenek az ember életében. Másrészt viszont a magánegyetemek nagy részében alkalmazott felvételi eljárás az *affirmative action*, ez pedig *need-blind*, illetve – ha szükséges – *full-need*, a szelekció tehát meritokratikus, a családi erőforrásoktól független, kizárólag az ismeretek (a hírneves SAT, Scholastic Aptitude Test például) és a kompetenciák kritériumain alapszik, s az anyagi segítség akár teljes is lehet. Így a Princeton egy végzős évfolyamának (*class*) ötvenöt százaléka ma anyagi támogatásban részesül, e támogatás pedig kilencvenkét százalékban az egyetem saját erőforrásaiból származik (*endowment and gifts*).

Természetesen ez nem old meg mindent. A változatosság nem mechanikus, és az egyenlőtlenségek nem kiküszöbölhetőek: a kisebbségek aránya máig igen kicsi a magánegyetemeken. A diszkrimináció már nem a pénz által történik, a kulturális diszk-

rimináció a pénzhez hasonló egyéb természetű eszközökkel történik. A jelenlegi váltság, mely csökkenteni az egyetemek ellátottságát, és elszegényíti a középosztályt, súlyosan gyengíti a *need-blind* és *full-need* anyagi támogatás rendszerét.

Régóta tudjuk azonban, hogy az elemi és általános iskolák ingyenességével ellentétben a felsőoktatás szinte teljes ingyenessége Franciaországban, melynek a gazdagok nagyobb haszonélvezői, mint a szegények, nincs hatással a bevételek újraelosztására. Tanulság: a legrosszabb eset áll fenn, a szegények fizetnek a gazdago-kért. A fizetős felsőoktatás, mely ösztöndíjakkal és kölcsönökkel egészülne ki, méltányosabb lenne. Többféle rendszer lenne elképzelhető, az ausztrál például, a Higher Education Loan Program (HELP), kamat nélküli, de indexált kölcsönrendszerek, melyek a kamattal együtt a diák majdani bevételeinek függvényében kerülnek visszafizetésre.

Szelekció és konkurencia. Az Egyesült Államokban a felsőoktatás szelektív az egyetemisták szempontjából, és versenyhelyzeteket teremt a tanárok számára. Aszerint, hogy jobb- vagy baloldaliak lennének, szeretnénk vagy nem szeretnénk, mindkét esetben tudomásul kell vennünk azt, hogy az amerikai lépcsőzetes – hierarchikus és differenciált – rendszerben mindenki számára van hely. Így a University of California System a SAT-ban legjobb eredményeket elért jelöltek tizenkét és fél százalékából válogatja diákjait, a California State University System a legjobbak harminchárom százalékát viszi el, azonban a California Community College Systemnek minden jelöltet be kell fogadnia.

Franciaországban nominális értelemben nincsen szelekció, azonban a felkészítő osztályok hasonló arányú szelekciót hajtanak végre (2007–2008-ban a felsőoktatásba beiratkozott friss általános érettségit szerzetek tizenhárom egész három százaléka), mint a kaliforniai rendszer első harmada. Ezáltal felvetődik a kérdés: többet ér vajon az álcázott szelekció, mint az a szelekció, mely őszinte, ezért kevésbé szisztematikusan részesíti előnyben az *insidereket*, a felsőoktatásban tanárként dolgozó apák és a tanár anyák gyermekeit?

Ami pedig az oktatókat illeti, szinte ugyanarról van szó. A *publish or perish* kegyetlen, és a ki nem nevezés norma a *top institution*okban, melyek, a közvélekedéssel ellentétben, nem *tenure-track* állásokat ajánlanak, vagyis nem arra vállalkoznak, hogy minden asszisztens esetében megvizsgálják előlépési esélyeit a meghatározott idejű szerződések esetében (általában egy, illetve kétszer három év). A professzorok azonban mindent megtesznek azért, hogy több évnyi jó és hűséges szolgálataiért a fiatal kollégának köszönetet mondjanak, arra hivatkozva, hogy ha a felsőbb szinten fog majd munkát kapni, ami általában sikerül is, le fog jönni az eggyel lentebbi emeletre, hogy továbbra is közösen publikálhassanak.

A kutatás versenyhelyzetet jelent a tehetségek és a finanszírozás megszerzése érdekében. A kiválóság folyamatos követése, mely vetélkedést és kompetíciót feltételez, az amerikai kutatóegyetem motorja, amióta Daniel Coit Gilman 1976-ban kitalálta a Johns Hopkinst hosszú németországi tartózkodás után, illetve miután a Chicagói Egyetemet 1891-ben John D. Rockefeller megalapította. E két egyetem a laboratóriumi kutatásra és a német típusú szemináriumra fektette a hangsúlyt. A korábbi felekezeti *college*-ok akkor ébredtek fel elitista tunyaságukból, amikor a Hopkins és a Chicago a legjobb professzoraikat szívtá el, és a Johns Hopkins a PhD-s intézmények modellje lett, melyek nagyon könnyen létrejöhetnek a német típusú kutatóegyetemnek a brit eredetű amerikai szabad művészeti *college*-okba való átültetésével. 1900-ban tizennégy egyetem az Association of American Universitiesben tömörült, s azóta a legkeményebb versenyben álló nagy egyetemek listája nagyon keveset változott. A csúcson ma tizenötöt sorolok fel, melyek közül tizenkettő (melyeket csillaggal jelöltem) már 1900-ban is az AAU alapítói között volt: az Ivy League egykori

college-ai közül hat, melyek teljes értékű egyetemmé váltak, a Harvard*, a Columbia*, a Princeton*, a Yale*, a Penn*, a Cornell*, négy állami vagy *land-grant* egyetem, melyeknek államuk területi tőkét biztosított a 19. század végén, a Michigani Egyetem*, a Wisconsin*, a California*, az Illinois és öt új magánegyetem, a Johns Hopkins*, a Chicago*, a Stanford*, a Caltech és a MIT.

E kis csoporton belül a tudományos vetélkedés nagyon intenzív. S bár általában ennek következményei nagyon pozitívak, tartós konfliktusok is eredhetnek belőle például egy Franciaországban ma égetőnek számító probléma kapcsán: az oktatás és a kutatás közötti pontos egyensúly kérdésében. Az Egyesült Államokban a tanárok e két rendeltetése közötti feszültség az 1980-as évektől kezdve erős volt a *free agent*-ek – hogy e versenysportokban használt terminust alkalmazzuk – megjelenése óta, akik ajánlatról ajánlatra haladva megnövelték a tétet. Az oktatási terhelés csökkenése, főként a szubgraduális, az alkalmazáskori tárgyalás jelentős tényezője lett. A legerényesebb egyetemi vezetők vagy azok, akik leginkább tudatában voltak intézményeik történeti rendeltetésének vagy a leginkább érzékenyek alumnusaik közösségére, azok, akik még financiálisan ellátták az egyetemeket, vagy egyszerűen a legrégebbi egyetemek vezetői, akik a piacon megjelenő újjgazdag egyetemek nyomásának voltak kitéve, nem szüntek meg az oktatás fontosságára figyelmeztetni, annak ellenére, hogy az állásajánlatok és a fizetések a kutatást jutalmazták. Derek C. Brok a Harvardról és A. Bartlett Giamatti a Yale-ről, azon két egyetemről, melyek mégis a legmélyebb zsebekkel rendelkeztek, megpróbálták visszavezetni a hivatást hagyományos etikájához. „Sajnálatos módon a fő zseton (*blue chip*), melyet napjainkban a pókeren felteszünk, az, hogy legjobb kutatóinknak kevesebb diákjaikkal eltöltött időt ajánlunk fel” – ahogyan egy Bok által idézett oktató mondta. Ő javasolta 1991-ben, hogy a kutatóegyetemek szűnjenek meg abban versengeni, hogy ki ajánl fel a tanároknak rövidebb tanítási időt és kedvezőbb szabadságperiódust, mert ezáltal a munkamegosztás veszélyeztetik, és osztályharcos konfliktust hoznak létre a különböző többé vagy kevésbé előnyös helyzetben levő tanárok, a *starok* és a *rank and file* közötti különbségeket szítva.²

Igen fontos, hogy felidézzük e vitákat akkor, amikor a szolgáltatások hullámlása Franciaországban hasonló kételyeket ébreszt. Valójában a szolgáltatások egyéni eltérése az Egyesült Államokban elenyésző – természetesen a túlórák is, a túlóra fogalma önmagában összeférhetetlen az egyetemi szférával az államok nagy részében –, a diszciplínákat (több tanóra van a humán, mint a reáلتudományok területén) vagy az intézmény hierarchiáját érintőket leszámítva (mindig több óra van az alsóbb szinteken). Az adminisztratív személyzet óvakodik attól, hogy privilégiumokat tüntessen fel a szerződésekben, az eltérés pedig, minthogy versenyhelyzet van, sokkal könnyebb, mert a fizetések által valósul meg.

A hagyomány jelenléte. A piac divatos. A szelekciót, a mobilitást Franciaországban általában a tőzsde instabilitásával, spekulációival és ingatagságával kapcsolják össze. Pedig az amerikai egyetem mindig más, és mindig ugyanaz. Noam Chomsky azt állította, hogy az a tudományág, melyben egy kurzust öt év után is ugyanúgy tarthatunk meg, halott tudományág. A laboratórium és a könyvtár huszonnégyből huszonnégy órát és hét nappól hetet tart nyitva, a tudományos kutatás sosem szünetel, az oktatás folyamatosan újít, az intézmény azonban különlegesen időtálló.

Az ország politikai intézményeihez hasonlóan az amerikai akadémiai szféra állandósága megdöbbentő: hagyományokhoz, szokásokhoz és eljárásokhoz való hűsége, vagyis konzervativizmusa lenyűgöző. Az Egyesült Államok legjobb egyetemeinek listája annyira keveset változott 1900 óta, amikor eldöntötték, ők a legjobbak, hogy szinte zavarba ejtő. Mintha kikezdehetetlen oligopóliumot építettek volna fel. Az évközdés rituáléja, a diplomaátadó, a tőga rendszeres viselése a tanárok által, az alum-

nusok találkozója, ezek azok a külső jelek, melyek a mindenáron való intézményes modernizálás és reform hiányára utalnak. A Sorbonne-on mindig őrizkedtem attól, hogy diákjaimnak adminisztratív információkat adjak, mert biztos voltam benne, hogy egy reformmal legalább lemaradtam, és könnyen megtéveszthetem őket. Az Egyesült Államokban a szerkezet keveset változik, mert az alkalmazkodás folyamatos, s nincs mindig szükség a nagy változásra. Ahogyan az alkotmány szinte két évszázada, ugyanúgy az akadémiai *rule of law* is szinte változtathatatlan.

A *common law*, a bevett jogok országában az egyetemi élet a joggyakorlaton alapszik oktatási keret, LRU törvény, statuális dekrétum, sohasem alkalmazott és ritkán ellenőrzött, egymásra halmozott reformok nélkül. A Columbián, abban az intézményben, melyben személyes tapasztalataim voltak, minden tanszéknek megvan a maga *by-laws*-ai, saját belső, évtizedekkel ezelőtt kidolgozott belső szabályzata, melyre sohasem hivatkoznak, hiszen használata egyáltalán nem változott. Valóban két ellentétes világgal állunk szemben: a *stare decisis* világgal és a folyamatos változás világgal.

Franciaországban egymásra halmozzuk a szövegeket és nagy részüket nem alkalmazzuk. Vajon az LRU törvény, a statuális dekrétum tényleg megkerülhetetlenek voltak? Az egyetemek autonómiája paradox módon uniformizálódással kezdődik, mely megszünteti a lokális különbségeket.

Az amerikai egyetemekkel kapcsolatos európai mítoszok felszámolása után megfogalmazható az a következtetés, hogy a francia (és nagyjából az európai) oktatási rendszerek reformjának egyáltalán nincs köze a felsőoktatás amerikanizálásához, bármit mondanának azok, akik üdvözlik vagy éppen elítélik e reformokat. A két oktatási rendszer történeti, kulturális, gazdasági és politikai okokból kifolyólag annyira ellentmondásos – s még semmit sem mondtunk a *grande école*-okról és a kutató-intézetekről –, hogy rövid távon átvételek nem képzelhetők el, nincs olyan külföldi recept, melynek mintájára újra lehetne gondolni a francia egyetemeket.

Nincsenek tehát bevett formulák, vannak azonban nagy gondolatok. Francia típusú hármas rendszer nélkül sohasem fogjuk megsokszorozni a felsőoktatásban szerzett diplomák számát. Francia típusú *self-policing* nélkül egyetemeink sohasem lesznek valóban autonómak, és nem fogják saját identitásukat sem kialakítani.

Keszeg Anna fordítása

■ JEGYZETEK

1. 2006–2007-ben 643 négyéves közintézmény, 1986 négyéves magánintézmény, 1045 kétéves közintézmény, 640 kétéves magánintézmény (Digest of Education Statistics, 2007, Washington DC National Center of Education Statistics, 2008 március).
2. Derek C. Brok: The Improvement of Teaching. Teachers College Record 1991. 2. 245.